

Rusya'nın Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma Siyasetine Karşı Ortaya Çıkan İsyanlar: Car-Balaken Örneği

Terane Halilova*

Özet

Tarih boyunca hep sorun yaşayan bölge olan Kuzeybatı Azerbaycan, özellikle XIX. Yüzyılda Kafkasya ve Azerbaycan tarihinde çok özel yere ve role sahip olmuştur. XIX. Yüzyıl boyunca Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma, zorla Hıristiyanlaştırma siyasetine maruz kalan Kafkasya'nın bu bölgesi, Müridizm'in verdiği güçle ve gerçek cihat aşkı ile vatanını, milletini korumaya çalışmış, Şamil'in dediği gibi; "Kahrolsun sefil esaret yaşasın şanlı ve güzel ölüm" deyimini ile yılmadan sonuna kadar savaştır.

Her ne kadar Ruslar bölge insanını Hıristiyanlaştırdığını sansa da kalbinin ve ruhunun derinliklerinde İslam sevgisi ve vatan aşkının gücü ile bu sefil esareti yenmiştir. Bunun tesiriyledir ki bu gün de Azerbaycan'ın bu bölgesi İslam Dini açısından daha inançlı ve manevi zenginliğe sahiptir.

Anahtar kelimeler: Car-Balaken, Hacı Murtuz, Zagatala.

The Riots of Russia Occurred Against Evangelisation Policy in Azerbaijan: (On the Example of Jar-Balakan)

Abstract

The North-West of Azerbaijan, specially in the 19th century played an important role in the history of the Caucasus and Azerbaijan. Throughout the 19th century the North-West part of the Caucasus region forcibly converted to Christianity by the Tsarist Russia. But they tried to defend their country, their nation with true Jihad and the power of Muridism.

As Imam Shamil who was the political and religious leader of Caucasian Muslims says: "The strongest fortress is love for the homeland".

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, tarana88khalilova@gmail.com. (Makale Gönderim Tarihi: 26.09.2016, Makale Kabul Tarihi: 07.10.2016)

Although Tsarist Russia tried hard to convert people to Christianity, they did not succeed because they loved Islam deep in their heart. So there is no doubt nowadays people who lives in this region of Azerbaijan are true and fathful Muslims who act according to the example of Muhammad (s.a.v) and the principles of Islam.

Keywords: Djar-Balakan, Hadji Murtuz, Zagatala.

Giriş

Kaynaklarda Car, Çar, Car-Balaken, Car-Tala, Cahar-Tala, Caru-Tala, Zaka-Tala¹ olarak bilinen Car-Balaken bölgesi, başkenti Hunzah olan Avar Hanlığı'nın bir kısmı olmuştur².

Car-Tala, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala, Gah, Balaken illerini, Gürcistan'ın Lagodehi ve Sığnak bölgelerini ve Dağıstan'ın güney topraklarını kapsıyordu. Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan ile sınırdaş olması ve stratejik öneminden ötürü bazı büyük devletler Car-Balaken ile ilişki kurmaya çalışıyordu. Rus tarihçisi Petruşevski'ye göre, adı geçen bölgede hakimiyet tesis etmek, yalnız Dağıstan, Gürcistan ve Azerbaycan hanlıklarının değil aynı zamanda Türkiye ve İran gibi iki rakip devletin de aleyhine bir gelişme anlamına gelmektedir³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden Fransız kadın seyyah Karla Serena, "Benim seyahatim" adlı kitabında burada işlek bir ticaret yolunun olduğunu ve sık sık Amerikalı tacirlere rastlanmakla birlikte buradaki Rusların izlediği baskıcı politikalar yüzünden yerli halkın dışarı çıkmadığını yazıyordu⁴.

Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarından sonra Azerbaycan'ın kuzey topraklarını sahiplenmeye çalışan Rusya,

¹ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 136, Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Osmanlı Tarihi, I. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 238.

² Bilge, *a.g.e.*, s. 14.

³ İlya Pavloviç Petruşevskiy, *Djaro- Belokanskiye Volniye Obşestva v Pervoy polovine XIX. v*, Mahaçkala 1993, ss. 36, 52.

⁴ Serena Karla, *Moe Puteşestviye*, Gobustan 1985, s. 34.

Azerbaycan Türklerini çeşitli yollarla yaşadıkları topraklardan sürmüştü. Maksat her zaman olduğu gibi yine de Müslüman Türk ahalisini Kafkasya'dan "temizlemek", bu bölgeye Rusları ve Gürcüleri yerleştirmektir. Bunun için Rusya her türlü çirkin oyununu oynamış, zorla Hıristiyanlaştırma (Pravoslavlaştırma), Ruslaştırma, Gürcüleştirme, Ermenileştirme siyasetinin en kaba yöntemlerini kullanmıştır. Müslüman olarak doğan, büyüyen ve defnedilen insanların mezarlarından çıkarılıp Hıristiyan adetleri ile yeniden gömülmesi⁵, toprak dağıtmak yolu ile Hıristiyanlığı yayma siyaseti, burada yaşayan Müslüman İngiloy milletinin Pravoslav Gürcüler olarak listeye alınması vs. bunlardan sadece bir kısmıdır.

XVIII. Yüzyıldan başlayarak Kuzeypatı Azerbaycan, vatan toprağı uğrunda savaşılan bir alana dönüşmüştü. Car-Balaken Cemaati, Şeki Hanlığı, İlisu Sultanlığı Batı taraftan bölgeye girmeye çalışan düşmanın karşısına her türlü seddi çekmişti.

Ümme Han, Danyal Sultan, Hacı Murtuz, Şeyh Şamil gibi önderler Azerbaycan'ın bu bölgesinde Türk-İslam birliğinin gücünü gösterdiler. Ruslar bölgeye sahip olsa da görmek istediğı sahnelerin tümünü seyredemedi.

Car-Balaken Cemaati'nin Ortaya Çıkması

Car-Balaken Cemaati'nin ortaya çıkması hiç de tesadüf değildi. XVI. Yüzyılın başlarında Safevi Devleti'nin kurulması Kafkasya'nın "tarihini" tamamen değıştirdi. Güney Kafkasya iki büyük devletin-Osmanlı ve

⁵ Keşiş David Uteyev'in İngiloy kiliselerinin keşışı İradion Okropiridze'ye gönderdiği bilgi: "Çok büyük saygıyla haber vermek istiyorum ki bizim tarafımızdan biraz önce haç suyuna (vaftiz) sokulmuş merhum Şireli bey Mirze Selim bey oğlu Aliyev'in (Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Aleksandr'ın) cesedi bu yıl 21 Mart'ta (yani Nevruz bayramı günü) Tatar (yani Türk) kabristanlığından Pravoslav kabristanlığına sevk edilmiş ve Aleksandr ismi verilen merhumun bedeni ayinden sonra Pravoslav adetine göre toprağına verilmiştir" (Yaqub Mahmudov, Elvira Latifova, Arzu Memmedova, XIX. Yüzyılda Çarizmin Kuzeypatı Azerbaycan'da Pravoslavlaştırma Siyaseti ve Pravoslav Kiliselerinin İnşası Tarihinden, İlmî Eserler, 20, Bakü 2007, ss. 13-14.)

Safevi devletlerinin savaş alanına dönüştü. Car-Balaken topraklarının da dahil olduğu bu ilişkilerde siyasi yönden parçalanmış Gürcistan askeri ve stratejik role sahipti.

XVI. Yüzyılın başlarında Gürcistan, Osmanlı ve Safevi gibi iki büyük ve kudretli devletin karşısında durabilecek durumda değildi. Bunu çok iyi anlayan Gürcü çarları sultan ile şah arasında denge siyaseti uygulayarak kendi hakimiyeti altında olan toprakların bütünlüğünü korumaya çalışıyorlardı⁶.

Aynı yüzyılda Safevi Devleti'nin Gürcistan'la ilgili siyasetinde yeni bir çizgi ortaya çıkmıştır. Şah İsmail Gürcü çarlarına karşı mücadelede Gürcistan'a komşu olan Müslüman ahalinin yardımlarından istifade etmeğe başlamış ve Gürcü çarlarını zayıflatmak için Gürcülerle sınır komşusu olan Müslüman ahaliyi güçlendirme yolunda adımlar atmıştır. Bunun sonucunda da Şeki Hanlığı'nın bölgedeki gücü artmaya başlamıştır⁷.

1590 yılında Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında İstanbul Anlaşması imzalandıktan sonra Osmanlı sultanı, Adıgurgulu Bey'in oğlu Ali Bey'e Şeki vilayetinin dahilinde Gah ve Meşebaş köylerini birkaç nedenden ötürü vermiştir; köylerde bir zamanlar yaşayan ancak terk edip gitmiş ahali buraya geri getirilmeli ve Şeki'yi diğer Dağlı halkın ve Osmanlı'ya düşman olan halkların baskınlarından korumalı idiler⁸.

Safevi ve Osmanlı saraylarından gelen fermanlar sonucunda Sahur hakimleri bugünkü Gah ilinin dağ eteklerindeki köylere sahip oldular. Bu fermanlarla Gürcü çarlarının sahiplenmeğe çalıştıkları eski Alban⁹ topraklarında Müslüman hakimler söz sahibi olmaya başladılar ve 1612 yılında Safevi Devleti gelecekte yerine İlisu Sultanlığı'nın kurulacağı Sahur Hakimliği'ni tesis etti.

⁶ Arzu Memmedova, *Car-Balaken Cemaatliği: Yaranması, Arazisi, Serhedleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, İlmî Eserler, 20, Bakü 2007, ss. 161-178.

⁷ Yakup Mahmudov, *Kuzeybatı Azerbaycan*, Bakü 2011, ss. 56-57.

⁸ Mahmudov, *a.g.e.* s. 58.

⁹ Bazı kaynaklarda "Kafkas Albaniyası" olarak bilinen tarihi Albaniya devleti esasen bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey bölgelerini kapsamıştır. Burada yaşayan ahali de Albanlar olarak biliniyor.

Car-Balaken Cemaati'nin arazisini kendi toprağına katmaya çalışan Kartli ve Kaheti Gürcü çarlıkları ise 1603 yılında Safevi Devleti'nden egemenliğini kabul ediyor¹⁰ ve Doğu Gürcistan meselesi diplomasi yolu ile halloluyordu.

1615 yılında sınır bölgelerinde; esasen Gürcistan'da ve Şirvan'da Safevi Devleti aleyhine isyanlar ortaya çıkmıştır. Kaheti Kralı Teymuraz bu durumdan istifade ederek yeniden hakimiyeti ele aldı. Bu sebeple de 1616 yılında Şah Abbas yeniden Gürcistan üzerine yürümüş ve zafer kazanmıştır¹¹.

Bundan sonra Car-Balaken Cemaati'nin ortaya çıktığı araziye Büyük Kafkas dağlarının kuzey eteklerinde yaşayan ve Müslüman bir ahali olan Avarların¹² göçü başladı. Böylelikle burada yaşayan Avarlar, Muğallar¹³, Sahurlar ve İngiloylar¹⁴ arasındaki teşkilatlanma sonucunda Car-Balaken Cemaati kuruldu ve Car-Balaken, Tala, Kateh, Muhah ve Cınıh gruplarına ayrıldı. Her grup, Muğal, Avar, İngiloy ve Sahur köylerinden ibaretti.

Avarlar bu bölgeye yerleştikten sonra buranın yerli sakinleri olan ve Kaheti Kralları tarafından baskılara maruz kalan Muğallar ve İngiloyları kendi taraflarına çekerek himayeleri altına aldılar. Ancak onların hiçbirinin iç işlerine ve yönetim sistemlerine karışmıyorlardı. Muğallar ve İngiloylar onlara sadece *keçkel* olarak adlandırılan vergi ödüyorlardı¹⁵.

¹⁰ Kaheti Kralları ilk defa 1500 yılında Safevi Devleti'nin egemenliğini kabul etmişlerdi.

¹¹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülistani-İrem*, Bakü 1991, ss. 119-120.

¹² Dağıstan milletlerinden ve Kafkas dili konuşan bu halka Türkçe "Başiboş gezen" anlamına gelen "Avar" ismi Kumuklar tarafından verilmiştir.

¹³ Azerbaycan'ın yerli halkı, Azerbaycan Türkleri.

¹⁴ İngiloylar, eski Alban gruplarından olup Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesinde yaşıyorlar. Bir kısmı XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası tarafından Hıristiyanlaştırılmıştır. Konuştukları dil Gürcü dilinin doğu lehçesidir.

¹⁵ Arzu Memmedova, "Demokrasi ve İnsan hakları Eğitimi'nde Tarihsel Deneyimlere Başvurmanın Önemi (Azerbaycan Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014 Ağustos, 1/3, ss. 7-8.

XIX. Yüzyılda Car-Balaken’de Çarlık Rusyası’na Karşı Yapılan İsyanlar

XIX. Yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu’nun Güney Kafkasya’yı ele geçirmek planları gerçekleşmişti. 1801 yılında Doğu Gürcistan (Kaheti)¹⁶ Rusya ile birleştirildikten sonra işgal planını daha da hızlandırmak ve Doğu tarafına iyice yerleşmek onların esas planıydı. Ancak Rusya’nın bu topraklarda ona yardım edebilecek müttefiki yoktu. Müslümanlar arasında Rusya’ya destek olabilecek birilerinin olmaması şimdilik bu planın uygulanamayacağını ortaya çıkardı. Daha ilk günlerde burada Ruslara karşı isyanlar başladı. Car-Balaken, arazisi bu isyanın esas merkezlerinden biri idi.

1801 yılında Çar Aleksandr hâkimiyete geldikten sonra Sisianov Gürcistan’ın en üst düzey yöneticisi vazifesine tayin edildi. Onun bu vazifeye tayini Ruslar için büyük fırsattı, çünkü o Gürcü asıllı idi¹⁷.

1801-1802 yıllarında Gürcistan’daki Rus Ordusunun kumandanlığına Car-Balakenlilerin ve diğer Dağlıların birleşerek baskınlar düzenleyecekleri ile ilgili bilgiler ulaşmıştı¹⁸.

Car-Balaken bölgesi, askeri ve stratejik açıdan son derece önemli bir noktada bulunmaktaydı. Çünkü Rusya burayı ele geçirince kolay bir şekilde Dağıstan ve Gürcistan’a ulaşabilecekti.

Car-Balaken ahalisi tüm Kafkasya’da cesaret ve sertlikleri ile tanınıyordu. Onların itaat altına alınması ya da sindirilmesi, diğer halklara da örnek olacağından Kafkasya’da Rus hâkimiyetini kolaylaştırıcaktı. Bunun için Sisianov Azerbaycan ve Dağıstan’nın ileri gelenlerine tehdit dolu mektuplar yazarak “Car bölgesini dağıtmaya söz vermişim ve yaptım” gibi ifadeler kullanmakla Rus ordusunun gücünü göstermeğe çalışıyordu¹⁹.

¹⁶ Rusya, Gürcistan’ı Güney Kafkasya’nın Müslüman ahalisini birbirinden ayıran mühim stratejik merkez olarak görüyordu. Eğer Gürcistan Osmanlı İmparatorluğu’na tabi olsaydı o zaman burada Hıristiyan ülkesi mahvolacak, tüm Dağlı halklar Türklerin hâkimiyeti altına gireceklerdi.

¹⁷ Mahmudov, *a.g.e.*, s. 225.

¹⁸ AKAK, Tom I, Tiflis 1868, ss. 645-646.

¹⁹ AKAK, Tom II, Tiflis 1868, s. 591.

1830 isyanı

1830 yılında Kuzey Kafkasya müritlerinin rehberi Şeyh Şaban Carlılara müracaat ederek onları hainlere karşı birlikte mücadele etmeye çağırdı.

1830 yılında ahali tarafından Ruslara karşı birkaç kere isyan düzenlemişti. 21 Haziran tarihindeki isyanda ağır toplardan istifade eden Ruslar zafer kazanmıştı. İlk zaferden sonra Ruslar cezalandırma yöntemine başvurarak halk üzerindeki vergileri daha da arttırdı. Ayrıca, Zagatala Kalesi'nin²⁰ yapılması için gereken büyük taşların taşınması ve kalenin hızlı bir şekilde tamamlanması için en ağır işlerde çalıştırılıyorlardı²¹.

Eylül ayında Dağıstan'da Car-Balaken'e yeni isyan düzenlemek için silahlı müritler bir araya toplanmıştır. Bu sefer isyana Hamzat Bey rehberlik etti. Kısa bir sürede Hamzat Bey, Car-Balakenli isyancılara onların istediklerini yerine getireceğine dair söz verdi. Dağıstan müritlerine ise Car'a baskın için onun emrini beklemelerini söyledi²².

15 Ekim'de Zagatala Kalesi'ndeki Rus kuvvetlerinin civar bölgelerle ilişkisi kesildi. Kaleyi muhasara eden müritler Rus askerleri için kaleye odun, erzak vs. taşıyanların önünü keserek buna izin vermediler. Ruslar isyanı bastırmanın yolunu Car'ı dağıtmakta görerek baskın planı hazırlamaya başladılar. Ancak bu sefer kader Rusların yüzüne gülmedi ve mağlup olarak büyük kayıplar verdiler. 15 Ekim mağlubiyeti Rusları hayli sarsmıştı. Ancak Ruslara yeni kuvvetlerin gelmesi, havaların soğuması ve bazı hastalıklar isyancıların planlarını alt üst etti. İsyancı

²⁰ Zagatala Kalesi 1830 yılında Rus Ordusunun buradaki kumandanı Paskeviç'in emri ile inşa edilmiştir. Kalenin inşa edilmesinin iki amacı vardı; yerli ahalinin isyanlarını bastırmak ve Dağıstan'ı Güney'den ele geçirmek. Kalenin üç kapısı vardır; Kuzey kapısı, Doğu kapısı ve Kuzeybatı Kapısı. Rusların bölgede çıkan isyanları bastırmasında kalenin çok büyük yardımı olmuştur. Daha sonralar Ruslar bu kaleyi çeşitli maksatlar için kullanmıştır.

²¹ Zerine Cavadova, *Kuzeybatı Azerbaycan (Tarihi Demografik Araştırma)*, Bakü 1999, ss. 64-65.

²² Mahmudov, *a.g.e.*, s. 261.

bastırıldı. Car ahalisinin bir kısmı Danaçı köyüne, diğer kısmı ise Gürcistan'a sürgün edildi²³.

1830 yılında çıkan isyan bastırıldıktan sonra Güney Kafkasya'nın son özgür bölgesi işgal edilerek onun yerine Car-Balaken Vilayeti kuruldu. Rusya bu isyanı bastırma da Car bölgesini tamamen kendine bağlayamadı. İsyandan sonra Müridizm Hareketine bağlı olan Car-Balakenlilerin tesiri ile yeni isyanlar ortaya çıktı.

İsyandan sonra bölge ahalisinin Hıristiyanlaştırılması ve göç siyasetine yeniden hız verildi. Rus ordusunun bölgedeki kumandanı Paskeviç, Rus Kazakları'ndan oluşan 80.000 kişinin Car-Balaken Cemaati'nin arazisine yerleştirilmesini teklif etti. Kafkas dağlarının güneydoğu eteklerinin Rus ordusu tarafından ele geçirilmesi üzerine Rus Kazakları dışında Rusların da buraya yerleştirilmesini planlamıştı. Çünkü söz konusu topluluklar bölgeye yerleştirildikten sonra Ruslar, dağlı halkların baskınlarından korunacaktı. Ancak daha sonra bu fikrinden vazgeçerek buraya Ermenilerin iskân edilmesini sağladı²⁴.

Rus İmparatorluğu'nun bölgede yapmış olduğu göç siyaseti, 1830 isyanından sonra da devam ettirilmiştir. İsyandan sonra Ruslar ahaliye karşı ceza tedbirleri uygulamış, bölgenin en önemli köyleri olan Car ve Göyem köyleri mahvolmuş, buradaki ahali ise komşu köylere yerleştirilmişti. Ancak onların bu bölgede kalması Rusya için çok tehlikeli olduğundan göç siyasetinin uygulanmasına devam edilmişti.

1863 isyanı

Karşısına çıkan engellere rağmen Çarlık Rusyası Hıristiyanlaştırma siyasetinden vazgeçmemişti. Onların bu siyasetine karşı bölgede başlayan isyanlar devam etti.

Car-Balaken ahali Müridizm'in lideri Şeyh Şamil'den bölgeye gelerek onları Rusya'nın zulmünden kurtarmasını rica etmişti. Şamil, ahalinin bu isteği üzerine Danyal Bey'i²⁵ bölgeye göndermişti. Ancak

²³ Cavadova, *a.g.e.*, ss. 64-65.

²⁴ AKAK, Tom VII, Tiflis 1878, ss. 339-342.

²⁵ İlisu Sultanı olan Danyal Sultan, 1844 yılında Ruslar tarafından mağlup edildikten sonra Dağıstan'a Şamil'in yanına gitmişti.

General Şvarts'ın önderlik ettiği ve sayıca daha üstün olan Rus ordusuyla karşılaşınca geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır²⁶.

1853 yılının son baharında Şamil'in ordusunun Zagatala'ya gelmesi Rusları bir hayli şaşırtmıştı²⁷.

Bu çatışmada üçü Albay olmak üzere çok sayıda Rus askeri öldürüldü. İmha edilen askerlerin atları ve silahları ganimet olarak Şamil ve müritlerine kaldı²⁸.

1854 yılında Şamil ordusu ile birlikte yeniden bölgeye geldi ancak bu sefer birlikte Car-Balaken'de fazla durmadan Kahetiya'ya geçti. O, buraya gelişinin amacını kimseye söylememişti. Zagatala'daki Rusların faaliyetleri hakkında bilgi edinmek amacıyla casus gönderdi. Casusun ikinci vazifesi, Ruslara; Şamil'in sayısız asker ile geçen seferki tokatın intikamını almak için geldiğini ve Rusların savaşa hazırlanmasını aksi takdirde Zagatala'nın müritlerinin baskısına maruz kalacağını söylemekti. Şamil, kendi ordusu ile birlikte sınırda bekleyerek süvarileri oğlu Gazi Muhammed'in, piyadeleri ise Danyal Bey ve Recebil Muhammed'in komutasında Kaheti üzerine gönderdi²⁹.

Şamil ile Ruslar arasında yeniden başlayan savaş 1859 yılına kadar devam etmiştir. Bu büyük önder ve beraberindekilerin Rus sömürgecilğine karşı vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi yer yer başarılı olmuşsa da Rus istilasını engelleyememiştir.

Bölgedeki Kafkas halklarının vatanlarını korumak için vermiş oldukları mücadele, Sovyet tarihyazımında Kuzey ve Güney Kafkasya'da ortaya çıkan "Şamil Harekatı" olarak adlandırılmış, İngiliz Kapitalizmi'ne ve Türk sultanına hizmet etmek için dışarıdan desteklenmiş milliyetçi isyanlar olarak değerlendirilmiştir³⁰.

²⁶ Slujeviy, *Oçerki Pokoreniya Kavkaza (Kafkasya'nın fethi ile bağlı oçerkler)*, S. Petersburg 1905, s. 83.

²⁷ Tahir Muhammed, *Şeyh Şamil*, Bakü 1992, s. 106.

²⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Tarihçe-i (Gazavat-i) Dağıstan*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, ss. 60-61.

²⁹ Muhammed, *a.g.e.* s. 107.

³⁰ *Pravda Gazetesi*, Moskova, 14 Mart 1950.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma siyasetinin sonuçları kendini Zagatala'da (eski Car-Balaken) daha fazla göstermiştir. Çar, Hıristiyanlık dinini kabul edenlerin vergiden muaf tutulacaklarına dair ferman göndermişti. Ferman'a göre Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanlar hapisshaneden çıkarılacaktı. Çar'ın bu emrinden sonra hapisshanelere giden papazlar sürekli olarak mahpuslar arasında Hıristiyanlığın yayılması için de faaliyette bulunmaya başlamışlardı. Hıristiyanlığı kabul edenler hapisshanelerden salıveriliyor, teklifi reddedenler ise işkencelere maruz bırakılıyorlardı.

1862 yılının baharında isyanlar yeniden alevlenmeye başlamıştı. Köylüler Cuma günleri Car köyündeki caminin önüne toplanarak müzakerelerde bulunuyor ve isyana rehberlik edecek birini arıyorlardı. Ancak henüz böyle biri ortaya çıkmamıştı³¹.

1862 yılında Car köylüleri Burceli ve Murtuzeli Hacı Murtuz'un yanına giderek ondan isyana liderlik etmesini rica ettiler. Durumla yakından ilgilenen Hacı Murtuz bu işin yalnız Car köylüleri ile yapılmasının mümkün olamayacağını bildirmişti³².

Hacı Murtuz, bir zamanlar Dağıstan savaşında Çar ordusuna hizmet etmişti ve General Şalikov'un en güvenilir adamıydı. O, savaştan sonra Dağıstan'da eğitim alarak vatanına dönmüş ve İslam dinine hizmet etmeğe başlamıştı³³.

Şamil esir alındıktan sonra Kunta Hacı'nın ortaya çıkardığı Zikirizm (Cezbe) tarikatı Zagatala'da yayılmaya başladı. Zikirizm, Zagatala müritlerinin karşısına kutsal meseleler koyuyordu. Müritler de onlara verilen bu kutsal görevleri ciddi şekilde yerine getirmeliydiler. Örneğin, herkes Allah'a secde etmeli ve zamanını hayır işleri yaparak geçirmeli, yollar ve köprüler temizlenmeli, çeşmeler yaptırılmalı, ağaç dikilmeli, camiler inşa edilmeli idi. Herkes bol bol dua etmeliydi. Zagatala dairesinde Cezbe'nin önderleri tüm talepleri yerine getirmeye çalışıyordu. Onlar tüm kutsal adetleri birlikte, ahalinin gözünün önünde

³¹ Semen Spiridonoviç Esadze, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkaza*, T. 1, Tiflis 1907, s. 206.

³² Ramil Nifteliyev, *XIX. Asrın İkinci Yarısında Kuzey Azerbaycan Köylülerinin Azadlık Harekatı*, Bakü 2006. s. 45.

³³ Esadze, *a.g.e.*, s. 205-207.

yapıyorlardı. Ahali Hacı Murtuz'un da saatlerce ağladığını, pişman olduğunu ve günahlarının bağışlanmasını dilediğini görüyordu. Onun günahı ise bir zamanlar Çar Ordusuna hizmet etmesiydi. O, insanların çok olduğu bölgelerde ıhlamur ağaçları dikmiş, camiler inşa ettirmiş, çeşmelerin temizlenmesine vesile olmuştu³⁴.

Cezbe'nin yayıldığı diğer bölgelerden farklı olarak bu tarikat yalnız tarihi Zagatala bölgesinde klasik zirvesine yükselmiş ve bu bölgede Cezbe'nin (Zikirçilik) askeri kolu meydana çıkmıştır.

General Şalikov Hacı Murtuz'u Hıristiyan olarak görmek istiyordu. Bu maksatla o, Hacı Murtuz için kilise inşa ettirmek amacıyla toprak ayırmıştı. Hacı Murtuz ise bu teklifi reddederek köyüne dönmüştü³⁵.

5 Haziran'da artık isyanla ilgili tüm planlar hazırды. Hacı Murtuz herkesin oyu ile imam tayin edildi. O, Kafkasya'da Şamil'den sonra tüm halkın desteği ile imam ilan edilen ilk şahıstı.

6 Haziran tarihindeki şiddetli yağmurlardan sonra isyan başladı. Zagatala kalesi kuşatıldı. Ancak kaleden yapılan top atışları sonucunda isyancılar geri çekilmek zorunda kaldı³⁶.

Halk cesur bir şekilde savaşa da Rusların silahları ve ordusu karşısında zafer elde etmek çok zordu. İsyan şiddet yoluyla bastırıldı. Zagatala'da isyancılara yönelik ağır cezalar uygulanmaya başlandı. Mahkûm edilenlerin aileleri ömür boyu olmak üzere Sibiryaya sürülmüş, evleri yok edilmiş, bahçelerindeki ağaçlar bile kesilmişti. İsyanın bölgeye verdiği zararı da köylüler ödemek zorunda bırakılmıştı³⁷.

İsyanın önderi Hacı Murtuz, yanındakilerle birlikte ormanda saklanmıştı. Rus yöneticiler yeni bir isyanın başlamasından korktuğundan Hacı Murtuz'un kellesini getirene üç bin ruble ödül verileceği ilan etmişti. 8 Şubat 1864 tarihinde Hacı Murtuz kendi

³⁴ Cihangir Soltanov, "Soltanov Cavanşir, Million Roz İz Zakatalı ili İstoriya Geroyev i Roz Uhodyaşşaya ot Slavı k Zabveniyu", *Novıy Druk*, Kiyev 2014.

³⁵ Esadze, *a.g.e.*, s. 205-207.

³⁶ Nifteliyev, *a.g.e.*, s. 47.

³⁷ Azerbaycan Tarixi, Bakü 1993, s. 236.

isteğiyle Zagatala'nın önderi Stoletov'un yanına giderek teslim oldu. Ertesi sabah Tiflis'e gönderilen Hacı Murtuz, Yenisey Guberniyası'na sürüldü³⁸.

Tarihte "Zagatala İsyanı" olarak bilinen 1863 isyanı, mağlup olsa da Çarlık Rusyası'nı oldukça korkutmuştu. Ahalinin Hıristiyanlaştırılması ve kiliselerin inşası siyaseti, topraklara el konulması durduruldu.

İsyan sadece bölge halkını etkilememiş, çatışmalar sırasında meydana gelen gelişmeler dönemin Rus entelektüellerinin ilgisini çekmiş, çok sayıda eser vücuda getirilmiştir. Burada isyanın çıktığını duyan meşhur Rus ressamı Vasili Vasilyeviç Vereşşagin (1842-1904), isyanın Zagatala Kalesi'nde mahpus olan lideri Hacı Murtuz'un portresini yapmak için buraya gelmişti. Onun çizdiği portre hâlihazırda Kiyev Rus Güzel Sanatlar Müzesi'nde P4-133 numara ile muhafaza edilmektedir. İsyanla ilgili XIX. Yüzyıl Rus tarihçisi Rostislav Fadeyev ve yazar Borozdin'in de eserleri vardır.

Sonuç

XIX. Yüzyılın başlarında Rusya, Kuzeybatı Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra toplumun dini yapısını değiştirmek için çeşitli politikaları uygulamaya koydu. Bölgedeki Hıristiyanlaştırma siyaseti Car-Balaken Cemaati ve İlisu Sultanlığı ele geçirildikten sonra yani 1803 yılında başladı. Rus taraftarı olan Gürcü asıllı Sisianov'un uygulayıcısı olduğu Pravoslavlaştırma siyasetinin ilk adımları Aliabad köyünde yaşayan İngiloyları Hıristiyanlaştırmakla atıldı.

XIX. Yüzyılda Car-Balaken'in tarihinde yeni dönem başlamıştır. Ahalinin Ruslara karşı isyanları, Rusların bölgeyi ele geçirmesini hayli geciktirmişti. 1803-1830 arasında Rus ordusu Car-Balaken'deki isyanları bastırmak için bölgeye defalarca saldırılar düzenlemek zorunda kalmıştı.

1803 yılında Rus ordusunun yeni bir saldırısı sonucunda Car-Balaken Cemaati'nin yerine Car-Balaken Vilayeti kurulmuştur. Vilayetin

³⁸ Ruslan Maqomedov, *Vosstaniye Qortsev Dagestana v 1877*, Mahaçkala 1940, s. 25.

yönetimi Geçici Vilayet İdaresi'ne havale edilmiş, Car-Balaken sınırları içerisindeki toprakların bir kısmı ise Gürcistan ve Dağıstan'a ilhak edilmiştir.

1844 yılında Car-Balaken ve İlisu Sultanlığı'nın arazisinde Car-Balaken Askeri Dairesi kurulmuş ve burada uzun zaman askeri usul-i idaresi hüküm sürmüştür. 1860 yılında ise Car-Balaken Askeri Dairesi yeni çıkarılan kanunlardan sonra Zagatala Dairesi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Çarlık Rusyası'nın XIX. Yüzyılda uyguladığı siyasetin esas hedefi, Kafkasya bölgesinde Müslüman milletlerin; en çok da Azerbaycan Türklerinin sayısını azaltmak, onların yaşadıkları yerlere de Hıristiyanları yerleştirmektir. Bunun için Azerbaycan'nın hem Kuzey hem de Kuzeybatı bölgelerine Avrupa'dan Almanlar, Rus tarikatçılar, Gürcüler, İran'dan ve Türkiye'den getirilen Ermeniler ve diğer Hıristiyan milletler yerleştirilmiştir. Çünkü onlar, beklendiği üzere, ilerde uygulanacak yayılmacı politikalarda Rusları destekleyeceklerdi.

KAYNAKÇA

Yayımlanmış Belgeler

AKAK (Aktı Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissii-Kafkasya Arşiv Komisyonu'nun Belgeleri), Tom: I, Tiflis 1868.

AKAK (Aktı Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissii-Kafkasya Arşiv Komisyonu'nun Belgeleri), Tom: II, Tiflis 1868.

AKAK (Aktı Kavkazskoy Arheografiçeskoj Komissii-Kafkasya Arşiv Komisyonu'nun Belgeleri), Tom: VII, Tiflis 1878.

Kitaplar ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi*, 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

Azerbaycan Tarihi, Bakü 1993.

Bakihanov, Abbasgulu, *Gülistani-İrem*, Bakü 1991.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454 – 1829, (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2015.

Cavadova, Zerine, *Kuzeybatı Azerbaycan (Tarihi Demografik Araştırma)*, Altay Neşriyatı, Bakü 1999.

El-Cari, Molla Muhammed, *Car Salnamesi*, Çev. Ziya Bünyatov, Bakü 1997.

Esadze, Semen Spiridonoviç, *İstoriçeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkaza*, Tom I, Tiflis 1907.

Göztepe, Mümtaz Tarık, *Dağıstan Aslanı İmam Şamil*, İstanbul 2013.

Haceli, Şirinbey, *Kuzeybatı Azerbaycan; İngiloylar, Tahsil*, Bakü 2007.

Karla, Serena, *Moe Puteşestviye*, Gobustan 1985.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Tarihçe-i (Gazavat-i) Dağıstan*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

Magomedov, Ruslan, *Vosstaniye Qortsev Dagestana v 1877. g.* Mahaçkala 1940.

Mahmudov, Yakup, *Kuzeybatı Azerbaycan*, Bakü 2011.

Memmedova, Arzu, *Car-Balaken Cemaatliği'nin Yaranması, Arazisi, Serhedleri*, İlmî Eserler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, XX. Cilt, Bakü 2007.

Memmedova, Arzu, "Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitimi'nde Tarihsel Deneyimlere Başvurmanın Önemi (Azerbaycan Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 1/3, Ağustos 2014.

Muhammed, Tahir, *Şeyh Şamil*, Bakü 1992.

Nifteliyev, Ramil, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kuzey Azerbaycan Köylülerinin Azadlık Harekatı*, Bakü 2006.

Petruşevskiy, İlyā Pavloviç, *Djaro – Belokanskiye Volniye Obşestva v Pervoy Polovine XIX. veka*, Mahaçkala 1993.

Pravda Gazetesi, 14 Mart 1950.

Slujeviy, *Oçerki, Pokoreniya Kavkaza*, S. Petersburg 1905.

Soltanov, Cihangir, "Soltanov Cavaşir, Million Roz ili İstoriya Geroyev i Roz Uhodyaşşaya Ot Slavi k Zabveniyu", *Noviy Druk*, Kiyev 2014.